

**РОЗВИТОК ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У СІЛЬСЬКОМУ ПІДПРИЄМНИЦТВІ:
ІНСТИТУЦІЙНИЙ АНАЛІЗ**

Т. В. Усюк, аспірант*, Житомирський національний агроекологічний університет

*Науковий керівник - д.е.н., проф. Зінчук Т.О.

Досліджено сучасні підходи до формування інституційних засад розвитку земельних відносин в умовах становлення сільського підприємництва. Проаналізовано динаміку використання сільсько-господарських угідь підприємствами різних організаційно-правових форм господарювання у сільській місцевості. Обґрунтовано напрями забезпечення сталого землекористування у контексті розвит-

ку економіко-правової відповідальності за раціональне використання і відтворення земельних ресурсів.

Ключові слова: земельні відносини, екологізація, інституційний механізм, інституція, обмеження, розвиток, сільське підприємництво, стале землекористування традиція.

Постановка проблеми. Удосконалення інституційного механізму розвитку сільського підприємництва нерозривно пов'язано з формуванням інституту землекористування. Масштабні розпаювання та приватизації земель, суттєво змінили структуру сільського підприємництва, зокрема, спостерігається активне поширення інтегрованих підприємств агрохолдингового типу на території Житомирської області. За рахунок активної та гнучкої орендної політики латифундисти витісняють дрібних товаровиробників, тим самим збільшуючи свій земельний банк. За таких умов особливої актуальності набувають питання інституційного регулювання та забезпечення розвитку земельних відносин в контексті становлення сільського підприємництва. Адже саме взаємоузгодженість екстернальних (формальних) інституції з інтернальними (неформальними) інституційними елементами: звичаї господарювання, усвідомленість щодо збереження природних ресурсів, ін.; дозволить покращити екологічний стан земельних угідь та підвищити економічну ефективність суб'єктів господарювання, зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання розвитку земельних відносин у сільському підприємстві дедалі частіше стають предметом наукових досліджень відомих вчених аграрників, таких як: О. Гнаткович, О. Гуртов, Б. Данилишин, Ю. Лупенко, П. Саблук, О. Ульяновченко [7], М. Хвесик та інші. На особливу увагу також заслуговують дослідження науковців, які пов'язані з вирішенням організаційно-правових і економічних проблем використання земельних ресурсів. Водночас, незважаючи на значний науковий доробок вчених, потребують подальшого доповнення, обґрунтування та адаптації до сучасних умов питання становлення земельних відносин в умовах інтенсивної інституціоналізації процесів розвитку підприємницьких формувань у сільській місцевості.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення особливостей земельних відносин з урахуванням аспектів становлення сучасного інституційного механізму розвитку сільського підприємництва у Житомирській області.

Основний матеріал. Землі сільськогосподарського призначення є незамінним чинником забезпечення потреб та інтересів власників підприємств. Особливостями землі, як незмінного за кількістю ресурсу, є: неможливість її переміщення та обмеженість щодо відтворення. Сучасний етап розвитку земельних відносин є інституційно обґрунтованим, однак встановлений правовий режим не в змозі забезпечити дотримання встановлених вимог щодо використання та охорони зе-

мель, підвищення їх продуктивності і мінімізації кількості ситуацій щодо виведення їх із сільськогосподарського обігу.

Становлення підприємництва у сільській місцевості нерозривно пов'язано з інституційним забезпеченням його ефективного розвитку. Інституційні складові визначають межі здійснення виробничого-господарської діяльності, сприяють формуванню законодавчого середовища, правових звичаїв та культури. При цьому також варто наголосити, що ментальність сільського населення, його праворозуміння та правосвідомість сформувалися у відповідності до уявлень про землю та етапів розвитку земельних відносин. Згідно з історичним фактажем, саме проблеми землевладіння стали основою політичних і соціальних протиріч та перетворень. Ставлення до землі, як до головного засобу виробництва у сільському господарстві, є досить значущим для сільського підприємництва та має важливе соціально-економічне і політико-правове значення у його ефективному формуванні та розвитку.

Активізація підприємницької ініціативи у сільській місцевості спрямована, в першу чергу, на задоволення потреб та інтересів селян. Створення підприємницьких формувань забезпечує насичення ринку сільськогосподарською і несільськогосподарською продукцією, товарами і послугами, сприяє соціально-культурному відродженню сільських територій. Однак, ефективність підприємницьких структур суттєво знижується через складність умов посттрансформаційного періоду, що в першу чергу, пов'язано з проведеною земельною реформою, реалізація положень якої не принесла очікуваних результатів. Водночас, відповідно до Концепції держаної цільової програми земельних відносин в Україні на період до 2020 р., встановлено, що "найгострішими проблемами є незавершеність процесів реформування економічних та правових відносин власності; недосконалість системи державного управління у сфері використання і охорони земель, земельного законодавства та інфраструктури ринку земель, відсутність механізму економічного стимулювання використання і охорони земель" [3]. Трансформація земельних відносин зумовила погіршення якості земельних ресурсів, зниження ефективності сільськогосподарського виробництва та виникнення загрозливої екологічної ситуації [1, с. 25].

Як зазначила у своїх дослідженнях О.Паславська: "Аналіз сучасного українського земельного законодавства дозволяє зробити висновок про те, що теоретично воно передбачає високу соціальну спрямованість, тобто ніби орієнтоване на задоволення інтересів працівників

села. В той же час, практична реалізація реформ показала наявність значного розриву між існуючою теоретико-правовою базою реформування та реальним її впровадженням. Наслідком є порушення прав власників земельних часток і майнових паїв, невивплата за оренду землі, їх незахищеність, що не сприяє схвальному ставленню населення до земельної реформи та участі в її реалізації. Кризові явища продовжують набирати обертів та незворотного характеру" [4]. Таким чином, процес розпаювання земельного фонду не дав змоги сільському населенню стати повноцінними власниками отриманих наділів. Обмеженість доступу до інформаційного ресурсу, значна кількість недоліків у нормативно-правовій базі, приватизація і реорганізація підприємств негативно вплинули на розвиток сільського підприємництва як рушійного чинника зниження соціально-економічних диспропорцій та відродження сільських територій.

Проблеми землекористування у контексті розвитку сільського підприємництва визначаються розбалансованістю системи земельних і виробничо-господарських відносин. У Житомирській області в 2011 р. налічувалося 1249 підприємницьких структур різних організаційно-правових форм господарювання, які функціонують у сіль-

ській місцевості. Найбільшу частку у загальній кількості яких займають фермерські господарства (59,7%) і господарські товариства (21,8%).

Поширення інтегрованих структур на території області суттєво вплинуло на стан земельних угідь та активність створення малих і середніх підприємницьких формувань. Впершу чергу, це пов'язано з тим, що значна частина сільського населення здійснила операцію передачі земельних паїв в оренду латифундистам на досить тривалий термін.

Орендовані земельні ділянки сільськогосподарського призначення здебільшого використовуються для вирощування енергомістких культур, які висівають із порушенням науково обґрунтованих норм, без дотримання сівозміни, що призводить до виснаження ґрунтів та суттєвого зниження їх родючості. Це суттєво ускладнило розвиток господарської діяльності новостворених формувань, оскільки на обмежених земельних наділах вирощувати зерно-овочеву продукцію і створювати тваринницькі комплекси практично не можливо.

Загальна земельна площа, яка знаходилася у користуванні та власності сільських підприємницьких формувань у 2011 р. становила 509,6 тис га, що на 67,5 тис. га менше показника 2009 р. (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл земель сільськогосподарського призначення Житомирської області за власниками земельних ділянок та землекористувачів, тис. га

Основні власники землі та землекористувачі	Рік			2011 р. до 2009 р.	
	2009	2010	2011	+/-	%
Землі сільськогосподарських підприємств	577,4	525,1	509,9	-67,5	88,3
<i>з них</i>					
- недержавні сільськогосподарські підприємства	549,0	499,3	484,7	-64,3	88,3
- державні сільськогосподарські підприємства	28,4	25,8	25,2	-3,2	88,7
Громадяни, яким надані землі у власність і користування	762,8	804,5	809,7	46,9	106,1
<i>з них</i>					
- особисті підсобні господарства та присадибні ділянки	218,6	218,3	-	x	x
Землі користувачів інших категорій	1642,5	1653,1	1663,1	20,6	101,3
Всього земель	2982,7	2982,7	2982,7	0	100,0

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики у Житомирській області.

Значення земельних ресурсів у розвитку сільських підприємницьких структур полягає у забезпеченні їх стабільної діяльності та можливості щодо розбудови і розширення підприємств. Відповідно до розподілу сільських підприємницьких формувань за площею сільськогосподарських угідь встановлено, що 21,2% підприємств мають площу угідь від 20 до 50 га; 16,8% - від 100 до 500 га; 11,9% - від 10 до 20 га.

На сільськогосподарські підприємства різних форм власності у 2011 р. припадало 97,6% або 497,8 тис. га сільськогосподарських угідь із загальної земельної площі. Найбільшу частку у структурі яких займають рілля – 90,3% (507,6 тис. га). У свою чергу це свідчить про досить високе освоєння підприємницькими формуваннями, що діють у сільській місцевості, земельного фонду для ведення сільськогосподарського виробництва.

Структура інших видів сільськогосподарських угідь за своїм розміром суттєво відрізняється від площі рілля. Так, під пасовищами зайнято 17,6 тис. га або 3,5% від загальної площі сільськогосподарських угідь, під сіножаттями – 12,5 тис. га або 2,5%.

Сучасні трансформаційні процеси, які відбулися відповідно до інституційних новацій держави у сфері земельного законодавства, вплинули на процеси використання земельного потенціалу сільськогосподарських підприємств (табл. 2). Першочергово, це обумовлено приватизацією, динамічним розвитком орендних відносин та зміною цільового призначення земель.

Площа посів в межах підприємницьких формувань різних організаційно-правових форм господарювання у 2011 році збільшилася відносно 2009 р. на 3,6% або на 26,4 тис. га.

**Динаміка використання сільськогосподарських угідь сільськими підприємцями
у Житомирській області**

Роки		Площа с.г. угідь, тис. га	Посівна площа, тис. га	Частка посівних площ у с.г. угіддях, %	Землевіддача, тис. грн./га
2009		1307,1	733,6	56,1	0,35
2010		1299,1	720,5	55,5	0,36
2011		1289,7	760,0	58,9	0,41
2011 р. до 2009р.	+/-	-17,4	26,4	0,05	0,05
	%	98,7	103,6	115,5	115,5

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики у Житомирській області

Аналізуючи посівні площі сільських підприємницьких формувань Житомирщини встановлено, що суттєво зменшилися посіви традиційних для області культур. Так, у 2011 р. порівняно з 2009 р. площі задіяні під вирощування льону-довгунцю були скорочені на 44,4%.

У загальній посівній площі у 2011 р. порівняно з 2009 р. зменшилися посіви зернових та кормових культур (на 9,9 тис. га та на 9,7 тис. га відповідно), що несприятливо вплинуло на розвиток галузі тваринництва. У структурі зернових культур найбільше зменшилися площі посіву озимих на 18,2% або на 32,2 тис. га. Водночас, за рахунок зменшення посівів ярого ячменю – на 45,3%, жита – на 37,3% та вівса – на 36,9% збільшилися площі задіяні під посів кукурудзи – у 2,2 рази.

При цьому варто зазначити, що зросла частка посівних площ технічних культур з 10,6% у 2009 р. до 15,6% у 2011 р. Така зміна відбулася внаслідок збільшення посівів соняшнику (на 29,7 тис. га або у 5,5 разів у 2011 р. порівняно з 2009 р.) та цукрового буряку (на 6,5 тис. га або у 1,6 рази).

Все більшої актуальності при дослідженні інституційних засад формування сучасних земельних відносин набуває становлення інституції економічно-правової відповідальності у розвитку сільського підприємництва. Головним покликанням якої є збереження традицій землекористування та формування екологічної свідомості і відповідальності у керівників підприємств, власників господарств, сільського населення, яка полягає у дотриманні вимог щодо раціонального використання та відтворення земельних ресурсів.

Основними інституційними вимогами процесів екологічної безпеки та економічної доцільності використання земельних угідь виступають такі положення, як:

- екологізація сільськогосподарського виробництва (нарощування обсягів виробництва екологічно чистої продукції землеробства та тваринництва) [6, с. 151];
- уникнення парцеляції земель (мінімізація поділу ділянок з метою зниження неефективного та нераціонального використання земельних ресурсів);
- організація території (оптимізація структури земельних угідь: забезпечення обґрунтова-

ного співвідношення між землями сільськогосподарського призначення та лісовими і водними ресурсами);

- консолідація земель (проведення заходів контурно-меліоративної організації території земельних наділів в межах кожного підприємницького формування);

- агроекологічна типізація земель (оцінка придатності та впровадження заходів охорони земельних ресурсів);

- ефективність правовідносин між землевласниками та землекористувачами (дотримання інституційних складових договорів оренди).

Затяжний характер здійснення земельної реформи, обмежений вплив правових та директивних інституцій суттєво вплинули на формування інституційного забезпечення розвитку ефективних земельних відносин і сталого землекористування у розрізі підприємницьких формувань різних організаційно-правових форм господарювання. Діяльність малих підприємств у сільській місцевості ускладнилася внаслідок їх потрапляння до "інституційних пасток", особливо тих, які стосуються тіньового привласнення земельних ресурсів; "позачергового" сприяння власникам підприємств у одержанні документарного підтвердження власності та ін.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, для підвищення ефективності розвитку сільського підприємництва необхідним є подальший розвиток земельних відносин у напрямі дотримання встановлених інституційних вимог і обмежень щодо раціонального використання та охорони земельних ресурсів. Інституційне забезпечення умов їх збалансованого використання повинно ґрунтуватися на єдності складових економічної, соціальної і екологічної систем землекористування.

Для забезпечення ефективного використання сільськогосподарських угідь необхідним є впровадження низки заходів інституційного регулювання. Здебільшого вони мають бути спрямовані на документарне закріплення прав землекористувачів сільськогосподарських угідь, розробку дієвих механізмів надання пільг і кредитів на усунення негативних наслідків від інтенсивного використання земель, а також впровадження перспективних систем обробки ґрунту та організації сівозмінів.

Список використаної літератури:

1. Вольська А.О. Щодо проблем використання земельних ресурсів в Україні / А.О. Вольська // Інноваційна економіка. - № 1 (39). – 2013. – С. 25–27.
2. Гнаткович О. Проблеми нормативно-правового забезпечення земельних відносин у сільськогосподарському підприємстві [Електронний ресурс] / О. Гнаткович, О. Смолінська, Г. Скрипник. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vldau/APK/2012_19_1/files/12gnoiae.pdf.
3. Концепція Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR090743.html.
4. Паславська О. Нова земельна реформа може позбавити селян землі [Електронний ресурс] / О. Паславська // Час і події. - № 16 (18.04.2012). – 2012 . – Режим доступу: <http://www.chasipodii.net/article/9925/>
5. Про землекористування: Закон України від 22.05.2003 № 858-IV // Відомості ВРУ.- 2003. - № 36.
6. Ратошнюк Т.М. Економічний механізм стимулювання виробництва екологічно чистої продукції / Т.М. Ратошнюк // Наука і економіка. - № 1 (25). – 2012. – С. 150–154.
7. Ульянченко О.В. Формування системи сталого землекористування у регіоні [Електронний ресурс] / О.В. Ульянченко. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vkhnau_ekon/2009_11/pdf/11_54.pdf.

Исследованы современные подходы к формированию институциональных основ развития земельного отношений в условиях становления сельского предпринимательства. Проанализирована динамика использования сельскохозяйственных угодий предприятиями различных организационно-правовых форм хозяйствования в сельской местности. Обоснованы направления обеспечения устойчивого землепользования в контексте развития экономико-правовой ответственности за рациональное использование и воспроизводство земельных ресурсов.

Ключевые слова: земельные отношения, экологизация, институциональный механизм, институт, ограничения, развитие, сельское предпринимательство, устойчивый землепользования, традиция

The article deals with modern approaches to the institutional foundations of land relations in the context of the development of rural entrepreneurship. The author analyzes the dynamics of agricultural land using by enterprises of different organizational forms of economic activity in rural areas. Basic research of article focused on substantiation directions of sustainable land use in the context of economic and legal responsibility for the rational using and reproduction of land resources.

Keywords: land relations, ecologization, institutional mechanism, institution restrictions, development, rural entrepreneurship, sustainable land use, tradition

Дата надходження до редакції: 07.05.2013

Рецензент: д.е.н., доцент Ткачук В.І.